

УДК 947.6.045

А. А. Дамарад, асістэнт (БДТУ)

ЭВАЛЮЦЫЯ ПРАВОЎ ШЛЯХТЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ё XVI СТ.

Артыкул раскрывае прычыны, ход і наступствы эвалюцыі палітычных і маёмасных правоў наблітэту Вялікага княства Літоўскага. Шляхта настойліва дамагалася пашырэння правоў па польскім прыкладзе. Улады ВКЛ вымушаны былі пагадзіцца з гэтым па прычыне працяглай вайны. Ход дадзенага працэсу паказаў імкненне наблітэту да кансалідацыі і рэфармавання заканадаўства. Асноўнай прычынай апошняга было нежаданне плаціць і залежаць ад мясцовых уладаў. Адсюль асноўны закон ВКЛ – Статут – быў перагледжаны і зменены ў сярэдзіне XVI ст. Бяднейшая частка вышэйшага саслоўя (шляхта) атрымала магчымасць удзельнічаць у агульным і мясцовым соймах.

The article reveals the causes, course and consequences of the nobility political and property rights evolution in Grand Duchy of Lithuania. The nobility persistently demanded expansion of the rights because of example of Poland. And authorities of GDL had to agree with requirements as well as waging of war continued. Events of this process showed nobility aiming to consolidation and to reforming legal proceedings system. The main reason of last was unwillingness to pay and depend on local authorities which often supposed infringements. That's why main law code Statute of GDL was revised and reconsidered in the middle of XVI centuries. The poorest part of the nobility (called shlachta) had an opportunity to participate in work of country and local parliament (sejm).

Уводзіны. Саслоўная структура сярэднявечнага Вялікага княства Літоўскага была тыповай для свайго часу. Вышэйшае становішча ў грамадстве займалі феадальныя землеўласнікі, якія на працягу XIV–XVI стст. аформіліся ў адзіную групу шляхты. Працэс гэты зацягнуўся на такі час па прычыне паступовага развіцця дзяржавы ў цэлым і агульназемскага заканадаўства ў прыватнасці.

Шляхта займала пануючае становішча ў Вялікім княстве Літоўскім, але па сваім складзе была неаднародная, як па заможнасці, так і па паходжанню. Першапачаткова асноўную масу федалаў складалі нашчадкі старажытнарускіх князёў, баяр, дружыннікаў. У XIV ст. пасля атрымання зямельных уладанняў да іх далучыліся прадстаўнікі літоўскага наблітэту і дружыннікі. Ужо да канца XIV ст. асноўная маса федалаў у Вялікім княстве Літоўскім называлася баярамі. Гэты тэрмін захоўваўся да XVI ст. Пачынаючы з прывілея 1413 г. побач з тэрмінам «баяры» ўсё часцей ужываецца тэрмін «шляхта» ці «баяры-шляхта». У XV–XVI стст. на Падляшшы і Валыні іх называлі таксама зямлянамі, што даследчыкі тлумачаць польскім уплывам і перасяленнем пэўнай колькасці палякаў на гэтыя землі. Рознасць у тэрміналогіі прасочваецца ва ўсім комплексе пісьмовых крыніц.

У другой палове XVI ст. вышэйшы слой землеўласнікаў (паны, князі, княжата) склаў адзіную магнацкую групоўку з адзінымі інтарэсамі, без залежнасці ад нацыянальнай, рэлігійнай ці іншай прыналежнасці. Становішча і значэнне той ці іншай магнацкай сям'і, перш за ўсё, было заснавана на яе ма-

тэрыяльнай і вайскавай сіле. Вялікія князі падзялялі з магнатамі ўладу, бо, як трапна заўважыў М. К. Любаўскі, без іх дапамогі не маглі «решить основные политические задачи государства» [1, с. 361]. Натуральна, што ніжэйшыя пласты шляхецкага саслоўя імкнуліся наблізіцца па сваім становішчы да магнатаў, і таму пачынаюць настойліва патрабаваць ад уладаў пашырэння свайго ўплыву.

Выданнем прывілея 1506 г. завяршыўся першы этап фармавання шляхецкіх правоў у Вялікім княстве Літоўскім. Наступныя прывілеі, выдадзеныя ў 1522, 1529, 1547, 1551 гг., толькі паўтаралі законнасць папярэдніх. Далейшае пашырэнне правоў шляхты праходзіла ў новых сацыяльна-эканамічных і палітычных умовах, звязаных з больш цеснай кансалідацыяй ваенна-служылага саслоўя ў закрытую прывілеяваную групу, а таксама з новым узроўнем яе палітычнай актыўнасці і як вынік – новай ступенню пашырэння правоў дадзенага стану. З пачатку XVI ст. адносна землеўласнікаў можна прасачыць дзве тэндэнцыі: далейшае пашырэнне правоў шляхты і паступовае яе нівеліроўка.

Асноўная частка. У канцы XV – пачатку XVI ст. рэальнае становішча шляхты ў Вялікім княстве Літоўскім было непадобна да сітуацыі, што склалася ў Польшчы. На землях Вялікага княства сацыяльнае і эканамічнае жыццё кантралявала невялікае кола асоб, якія валодалі вялікімі маёнткамі-латыфундыямі і трымалі ў сваіх руках галоўныя дзяржаўныя пасады. Асноўная ж маса шляхты была адхілена ад удзелу ў дзяржаўным жыцці. Інакш было ў суседняй Польшчы, дзе раней шляхта

дамаглася пэўнай дэмакратызацыі дзяржаўнага ладу і ўмацавала свае пазіцыі. Ужо на Мельніцкім сойме 1501 г. была абмежавана судовая ўлада караля, яго права прызначаць ураднікаў. З паслоў шляхецкіх соймаў утварылася пасольская палата кароннага сойма. У 1505 г. канстытуцыя *Nihil novi* пастанавіла, што згода паслоў шляхты стала абавязковай умовай ухвалення новых пастаноў. Сойм 1504 г. забараніў раздаваць панам ва ўладанне дзяржаўныя землі. У 20-я гг. XVI ст. польская шляхта пачынае так званы экзекуцыйны рух, што ставіў на мэце поўную рэалізацыю на справе прынятых пастаноў [1, с. 422]. Сярод галоўных задач было ўраўнанне правоў і абавязкаў заможных родаў з усім рыцарствам, адміністрацыйнага, судовая, вайсковая рэформы і г. д. [2, с. 57].

Дасягненні кароннага рыцарства сталі добрым прыкладам для шляхты ВКЛ. Атрымаўшы ў пачатку XVI ст. доступ да сойма, яна ўсё больш настойліва пачынае дабівацца пашырэння сваіх правоў. Ужо ў 1514 і 1522 гг. вялікі князь атрымлівае прапановы аб тым, каб падданыя Вялікага княства Літоўскага атрымалі пісанае права і законы. Падтрымаўшы гэтую ідэю, манарх і паны-рада ствараюць камісію на чале з канцлерам ВКЛ А. Гаштольдам, якая распрацоўвае праект будучага Статута. Гэты праект абмяркоўваўся паартыкулярна на Вялікім Вальным сойме, пакуль не быў прыняты ўсімі станами сойма. Статут павінен быў не толькі замацаваць каліфікацыю законаў, але і дапоўніць прабелы ў заканадаўстве.

Спецыяльным прывілеем 29 верасня 1529 г. першы Статут ВКЛ быў уведзены ў дзеянне. Як лічаць вучоныя, Статут 1529 г. грунтаваўся ў асноўным на звычайным праве, аднак, выкарыстоўваючы вопыт іншых краін, змяшчаў шмат новых норм розных галін права. З гэтага часу пачынаецца новы этап у развіцці права Вялікага княства Літоўскага ў цэлым і шляхецкіх правоў у прыватнасці. Таму толькі часткова можна пагадзіцца з М. Ясінскім, што, калі Статут 1529 г. сваім з'яўленнем паклаў канец «тому беспарадку, который царил раньше в ВКЛ вследствие действия множества разнообразных законов – то отсюда еще не следует, что появление Статута положило предел силе и значению уставных грамот, уничтожило всякий смысл их бытия» [3, с. 97]. Сапраўды, агульназемскія прывілеі выдаваліся вялікімі князямі і пазней (у 1547, 1563, 1568 гг.), аднак яны ў асноўным паўтаралі ранейшыя палажэнні. Значэнне Статута ў тым, што ў ім былі аб'яднаны ўсе ранейшыя правы шляхты, якая была пастаўлена на вызначальнае месца ў дзяржаве [4, арт. 10 р. III].

Значная ўвага ў Статуце 1529 г. надавала правам шляхецкага саслоўя. Найперш, вялікі князь абавязваўся і надалей захоўваць у цэласці шляхецкія вольнасці. Замацоўваліся і маёмасныя правы землеўласнікаў. Але да вырашэння важнейшых дзяржаўных праблем былі дапушчаны толькі найбольш знакамітыя заможныя прадстаўнікі саслоўя ў складзе паноў-рады [4]. Акрамя таго, шляхта не атрымала свайго незалежнага суда. Таму Статутам 1529 г. землеўласнікі задаволіліся не ў поўнай ступені.

У наступныя гады на соймах усё больш настойліва гучаць патрабаванні аб далейшым пашырэнні правоў шляхты. Улада Вялікага княства Літоўскага пакуль не задавальняе такіх просьбаў. Адначасова пачынаюць з'яўляцца патрабаванні з боку сойма аб «паправе статута», што стала галоўнай мэтай станаў сойма [5, с. 232]. Яшчэ на Бельскім сойме 1544 г. была прынята пастанова пра прызначэнне для гэтага спецыяльнай камісіі. Аднак вялікі князь не згадзіўся забяспечыць яе фінансаванне за ўласны кошт і таму на сойме ў Вільні ў 1547 г. прапанаваў дэпутатам самім вызначыць склад камісіі і забяспечыць яе членаў грашыма са сваіх маёнткаў. У выніку справа аб функцыянаванні камісіі была вырашана толькі ў 1551 г. кампрамісам: вялікі князь і паны-рада прызначылі яе членаў, а шляхта аплаціла іх працу [1, с. 516].

Безумоўна, шляхта дабівалася выпраўлення Статута, зыходзячы са сваіх карпаратыўных інтарэсаў. Разам з тым, не чакаючы зацвярджэння новай яе рэдакцыі, землеўласнікі вылучылі цэлы шэраг хадайніцтваў, якія былі накіраваны на пашырэнне палітычных, саслоўных і эканамічных прывілеяў. У прыватнасці, галоўным патрабаваннем на сойме 1547 г. стала пацвярджэнне ранейшых правоў і прывілеяў новым манархам Жыгімонтам Аўгустам. Апошні пагадзіўся з гэтым, загадаў паказаць і зачытаць перад соймам ранейшыя агульназемскія прывілеі і абяцаў, згодна старажытнаму звычайу, зацвердзіць іх сваім лістом. У выніку ў 1551 г. ён сапраўды выдаў такі дакумент.

Вельмі важным было таксама пытанне пра выбарныя земскія суды. Нягледзячы на тое, што на Берасцейскім сойме вялікі князь адмовіўся задаволіць просьбу шляхты, у 1547 г. гэтая праблема зноў была ўзнята. Сярод прычын, якія выклікалі незадаволенасць судовымі ладам, трэба назваць, перш за ўсё, тое, што суд быў дарагім. Паводле сведчанняў сучасніка гэтых падзей Міхалона Літвіна, калі справа вялася за невялікі надзел зямлі, то суддзя атрымлівае не дзесятую частку маёмасці, якая аспрэчваецца,

а 100 грошаў, нават калі гэты надзел каштуе менш. Тлумачыць гэта аўтар трактата сквапнасцю суддзяў [6, с. 80]. Акрамя таго, паколькі судовыя функцыі выконвалі службовыя асобы, якія мелі іншыя абавязкі, справы разглядаліся вельмі марудна, не было пастаяннага месцазнаходжання суда. Да таго ж, найбольш уплывовыя паны карысталіся пэўным прыкрытэтам і ільготамі пры вырашэнні судовых спраў. Усё гэта незадавальняла асноўную частку шляхецтва.

З патрабаванняў шляхты можна зрабіць выснову, што нават парадак ажыццяўлення правосуддзя, устаноўлены Статутам 1529 г., не прыжыўся. Прадугледжвалася, што шляхту будучы судзіць ваяводы, старасты, маршалкі тых павеятаў, дзе знаходзяцца шляхецкія маёнткі, ці намеснікі гэтых ураднікаў з абавязковымі прадстаўнікамі ад мясцовай шляхты. Але ўзнятае пытанне сойма 1547 г. сведчыць, што справа не пайшла. Прадстаўнікі ад шляхты не прызначаліся, і суд вяршылі ваяводы, дзяржаўцы і іншыя асобы, што выпадкова знаходзіліся пры іх [7, с. 33]. Гэта прыводзіла да канцэнтрацыі судовай улады ў руках нешматлікай групы службовых асоб, што часта не дазваляла дабіцца справядлівасці без вялікіх грошай.

Было шмат іншых патрабаванняў, якія вылучала шляхта на соймах у 1547, 1551, 1554 гг., але толькі нязначная іх колькасць задавальнялася да пачатку Лівонскай вайны 1558–1583 гг. Працяглая і напружаная вайна (што цягнулася палову праўлення Жыгімонта Аўгуста) вычарпала ўсе рэсурсы гаспадарскага скарба і прымусіла яго звяртацца за матэрыяльнай падтрымкай да землеўласнікаў Вялікага княства Літоўскага. Таму ў адносінах да саслоўных і палітычных памкненняў шляхты ўлада становіцца больш лаяльнай, што ў рэшце рэшт прывяло да здзяйснення ўсіх жаданняў апошняй.

У сваім сцвярдзенні, што вайна паскорыла ажыццяўленне рэформаў на карысць шляхты, М. К. Любаўскі мае рацыю [5, с. 276]. Дзякуючы таму, што ў сярэдзіне XVI ст. шляхта кансалідавалася ў адзінае саслоўе, больш адцягваць задавальненне яе патрэбаў вярхоўная ўлада не магла. Да гэтага часу была выпрацавана цэлая праграма, выканання якой шляхта дабівалася на соймах. Яна жадала вызвалення ад усіх, у тым ліку і ўскосных, падаткаў, ураўнання ў правах з зямельнай арыстакратыяй, стварэння выбарнага суда, якому былі б падсудны землеўладальнікі без усякіх выключэнняў.

Ужо на сойме 1559 г., калі вырашалася пытанне пра прыняцце Лівоніі пад абарону Вялікага княства Літоўскага, была задаволена адна з гэтых просьбаў. Вялікі князь вызваліў ад

мытных плацяжоў лясныя тавары, збожжа і жывёлу, якія будуць вывозіцца са шляхецкіх маёнткаў за мяжу. У далейшым Статут 1566 г. пацвердзіў гэтыя права і нават пашырыў яго ў тым сэнсе, што вызваліў прадукты шляхецкіх гаспадарак ад мыта на ўнутраных мытнях, а вазы з асабістымі рэчамі – ад уплаты «маставога» [8, с. 344].

Вельмі важным для землеўладальнікаў было і рэлігійнае пытанне. Вядома, што з XV ст. правы праваслаўных феадалаў абмяжоўваліся ў агульназемскіх прывілеях. Нягледзячы на тое, што ў большасці гэтых установаў не прытрымліваліся, існавала пэўная традыцыя прыніжэння некатоликаў, якая захавалася і ў XVI ст. (прывілеі 1547, 1551 гг.). Відаць, у адносінах да праваслаўных гэтая тэндэнцыя захоўвалася больш як стаўленне да «схізматыкаў маскавіцян» [9, с. 12], чым непасрэдна да самой шляхты ВКЛ. Аднак літаральна праз дванаццаць гадоў пасля 1551 г. стаўленне да гэтага пытання змяняецца. Калі раней літоўская арыстакратыя не хацела губляць свае пасады на карысць праваслаўных, то цяпер агульнай тэндэнцыяй стаў адыход ад каталіцтва ў пратэстантызм і пошук саюзу з праваслаўнымі ў барацьбе з рыма-каталіцкім уплывам. Акрамя таго, трэба ўлічваць і факт далейшай кансалідацыі шляхты як саслоўя: агульная інтарэсы паставілі на другі план рэлігійныя праблемы. У выніку, на сойме 1563 г. шляхта дамаглася фармальнай ліквідацыі тых абмежаванняў, якія накладаліся раней на некатоликаў. У спецыяльным прывілеі Жыгімонта Аўгуста гаварылася пра стан рыцарскі ўвогуле, «одно бы были веры христианское», а наконт праваслаўных адзначалася, што не толькі «Римского костела послушные, але и Грецкого», паказвалі сваю вернасць вялікім князям і дзяржаве [10, с. 55].

Праз пяць гадоў, напярэдадні Люблінскай уніі, калі «Великое княжество Литовское было озбочено полным уяснением и признанием прав своей государственности», адмена рэлігійнай дыскрымінацыі зноў была паўторана Жыгімонтам Аўгустам у прывілеі ад 1 ліпеня 1568 г. [11, с. 202].

Асабліва настойліва ў першай палове 60-х гг. XVI ст. дабівалася шляхта стварэння выбарнага земскага суда, які б сваёй юрысдыкцыяй ахопліваў усіх землеўласнікаў, у тым ліку паноў і князёў. Неабходна адзначыць, што, акрамя прыкладу Польшчы, у Вялікім княстве Літоўскім земскія «ўрады» існавалі ў заходнім Падляшшы (землях Дарагічанскай з сярэдзіны XV ст. і Бельскай з 1501 г.). Ды ўвогуле, польскі прыклад, які «клонился к выгодам шляхетства» [12, с. 147], схіляў паступова дробную

шляхту да уніі з Польшчай. Цяпер ужо ні ма-нарх, ні магнаты не маглі супраціўляцца жа-данню сойма мець новы Статут і свой выбар-ны земскі суд паводле польскага ўзору. Ціка-вую аргументацыю дзеянняў вышэйназваных асоб прыводзіць М. К. Любаўскі. Паводле яго слоў, «король [падтрымаў шляхту – Д. А.], что-бы не лишится союзника в деле установления унии с Польшею, а магнаты, чтобы не толкать еще рыцарство-шляхту в объятия Польши и не заставляют ее искать новых прав и вольностей в подданстве новому государст-ву» [1, с. 678].

Адсюль зразумела, чаму на Бельскім сойме 1564 г., калі стала вядома, што праект новага Статута падрыхтаваны, паны-рада і ўраднікі за-явілі аб адмове ад сваёй судовай улады. Затым усе станы сойма абвясцілі, што ўсе яны без выключэння аб'ядноўваюцца ў адзінае роўнае права і ў адзіны суд. Са свайго боку вялікі князь пайшоў насустрач сойму і 1 ліпеня 1564 г. выдаў прывілей, якім зацвердзіў утварэнне вы-барных шляхецкіх судов, іх аддзяленне на мес-цах ад вялікакняжскай адміністрацыі. Абвясча-лася роўнасць усіх землеўласнікаў перад зако-нам, гарантавалася неўмяшанне адміністрацыі ў судовыя справы шляхты і абяцалася хутка вы-даць новы Статут.

Новая рэдакцыя Статута не ўвайшла ў дзе-янне так хутка, як абяцаў гэта вялікі князь. Пер-шапачаткова неабходна было вызначыць пара-дак абрання новых суддзяў, выбраць іх, визна-чыць межы судовых акруг і прызначыць месца захоўвання судовых кніг. Натуральна, што вы-рашыць такое кола пытанняў на Бельскім сойме было немагчыма. Таму меркавалася склікаць новы з'езд шляхты пазней, але, паколькі ішлі баявыя дзеянні, сустрэча адбылася толькі ў на-ступным годзе ў Вільні.

Сойм 1565–1566 гг. увайшоў у гісторыю як рэфарматарскі. Акрама судовай, была праведзе-на тэрытарыяльна-адміністрацыйная рэформа і ўведзены ў дзеянне Статут 1566 г.

З гэтага часу персанал земскага суда, у якім разглядаліся грамадзянскія справы, складаўся з суддзі, падсудка і пісара. Кандыдатаў на гэтыя пасады абіралі на павятовых соймаках, а вялікі князь зацвярджаў аднаго з іх пажыццёва. Вы-бранымі маглі быць толькі ўраджэнцы ВКЛ, шляхцічы, хрысціяне. Справы ў земскім судзе разбіраліся пасесійна, тры разы ў год. Пад час судовых сесій у судовыя кнігі заносіліся ўсе прыватныя акты (тэстаменты, пераход права ўласнасці і г. д.) [13, с. 152].

Другім судом для шляхты стаў падкаморскі суд, створаны для разгляду зямельных спрэчак, якіх было вельмі шмат. Вырашэнне справы ад-

бывалася на месцы межаў землеўладанняў, та-му суд называлі «межавым» [7, с. 23]. Існаваў і пастаянна дзеючы гродскі суд па крымінальных злачынствах.

Не менш важнай для дзяржавы ў цэлым ста-ла павятовая рэформа. Звязана яна з увядзеннем мясцовых павятовых соймакаў, на якіх абмяр-коўваліся пытанні, што выносіліся на вальны сойм, і з абраннем двух паслоў ад павета. Ця-пер на вальны сойм не абавязкова было збірац-ца ўсёй шляхце, што лічылася вельмі важным для абароназдольнасці Вялікага княства Літоў-скага, паколькі не адрывава ваенна-служылае са-слоўе ад удзелу ў вайне. Практыка прадстаўніч-ва была вядома таксама і да рэформаў 1560-х гг. Напрыклад, у 1512 г. асцерагаючыся нападу во-рага, на сойм выклікаліся дэпутаты ад памеж-ных паветаў (па два ад кожнага), прычым вы-бар паслоў пакідаўся за мясцовай шляхтай [10, с. 41–42]. У некаторых выпадках абранне прад-стаўнікоў адбывалася па жаданню самой шлях-ты. Строга вызначанага парадку гэтага не існа-вала. Толькі ў паветах Падляшша (Бельскім, Дарагічынскім, Мельніцкім) прасочваецца тэн-дэнцыя выбару двух паслоў, а з 1547 г. – адна-го, паколькі павятовы харунжы выконваў ролю другога. Увогуле, паўсюднае ўвядзенне інсты-тута павятовых соймакаў дазволіла шляхце зай-мацца мясцовымі справамі, не губляючы час і грошы на паездкі ў сталіцу.

Заклучэнне. Такім чынам, шляхце ВКЛ удаецца цалкам вылучыцца і адмежавацца ад астатніх групаў грамадства. Карыстаючыся сва-ёй важнасцю, шляхта як ваенная сіла дабіваец-ца пашырэння палітычных і маёмасных правоў, стварэння саслоўнага суда, незалежнага ад ад-міністрацыі. Стварэнне выбарных судов, павя-товая рэформа сведчылі пра новы этап у развіц-ці прававой культуры грамадства. З гэтага часу шляхта ўяўляла сабой саслоўе, усе групы якога былі заканадаўча роўныя, што спрыяла яе кан-салідацыі і канчатковаму афармленню. Галоў-ным вынікам эвалюцыі правоў феадалаў стала тое, што ніжэйшыя пласты шляхты пачалі рух за дасягненне правоў, якія мела шляхта поль-ская, што, безумоўна, наблізіла час заключэння Люблінскай уніі.

Літаратура

1. Любавский, М. К. Литовско-русский сейм. Опыт из истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства / М. К. Любавский. – М.: Об-во исто-рии и древностей рос. при Моск. ун-те, 1900. – 850 с.
2. Maciszewski, J. Szlachta Polska i jej panstwo / J. Maciszewski. – Warszawa, 1986. – 574 s.

3. Ясинский, М. Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства / М. Н. Ясинский. – Киев: Унив. тип., 1898. – 210 с.
4. Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Текст, перевод и словарь / под ред. К. И. Ябловкиса. – Минск: Из-во АН БССР, 1960. – 253 с.
5. Любавский, М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М.: Об-во истории и древностей рос., 1915. – 401 с.
6. Литвин, М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин; пер. В. И. Матузовой. – М.: МГУ, 1994. – 151 с.
7. Лаппо, И. И. Земский суд в Великом княжестве Литовском во второй половине XVI в. / И. И. Лаппо. – Спб., 1897. – 751 с.
8. Любавский, М. К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовско-го статута / М. К. Любавский. – М.: Унив. тип., 1892. – 884 с.
9. Любавский, М. К. К вопросу об ограничении прав православных князей, панов и шляхты в Великом княжестве Литовском до Люблинской унии / М. К. Любавский. – М., 1909. – 17 с.
10. Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: в 5 т. – СПб.: 1846–1850. – Т. 3. – 279 с.
11. Лаппо, И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI ст. Литовско-русский повет и его сеймик / И. И. Лаппо. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1911. – 624 с.
12. Дашкевич, Н. Заметки по истории Литовско-русского государства / Н. Дашкевич. – Киев: Унив. тип., 1885. – 246 с.
13. Довнар-Запольский, М. В. История Белоруссии / М. В. Довнар-Запольский. – Минск: Беларусь, 2003. – 680 с.

Пастуніў 02.04.2010